

ДЕТЕРМІНАНТИ ВРАЗЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЧЕТВЕРТОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

DETERMINANTS OF VULNERABILITY OF THE LEGAL SYSTEM OF THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC

Курінний С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Однією з концептуальних причин цілком обґрунтованих претензій до вітчизняної правової системи було й залишається існування можливої невідповідності між такими поняттями як «право» і «закон». Перше, зважаючи на своє потужне теоретичне підґрунтя, розглядається як унікальний і універсальний інструментарій (стандарт, лекало) забезпечення справедливості у соціальному житті. Закон, виходячи зі своєї насамперед практичної спрямованості, сприймається як формалізоване закріплення права у конкретних законодавчих нормах, зміст яких має відповідати високим «взірцевим» стандартам права. Недотримання уніфікованих вимог права не тільки спричинює вразливість правової системи, воно невідмінно негативно позначається на процесах становлення громадянського суспільства і правової держави, а також позитивної самореалізації громадян. Крім того, обмежений формат правобуття де-факто сприяє існуванню таких негативних явищ як корупція, казнокрадство, кумівство, непотизм, асоціальна мотивація роботи значної кількості вітчизняного чиновництва, неякісні та неефективні процеси правотворчості та правореалізації. Також, як в умовах повномасштабної агресії РФ, так й у поствоєнний період не слід забувати про зовнішні чинники загрози нашій державі взагалі та її правовій системі зокрема. Головними детермінантами вразливості правової системи існуючої на даний час Четвертої української республіки є обмежене використання права та його ключових можливостей в організації та функціонуванні даної системи, а також сукупність тих негативних проявів та тенденцій, що характеризують діяльність теперішнього державно-владного апарату України. Для того щоб усунути існуючі причини наведених ризиків та вивести роботу вітчизняної правової системи з параметрів квазісистеми, потрібно здійснити комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на формування та запровадження принципово нової парадигми нової (п'ятої) української республіки, у конструкції якої будуть ліквідовані наявні вади чинної республіканської моделі та запроваджені дієві правові запобіжники її можливої деформації.

Ключові слова: право, правова система, республіка, правова держава, громадянське суспільство, воєнний стан, державно-владний апарат.

The existence of a possible discrepancy between such concepts as “law” and “the law” has been and still remains one of the conceptual reasons for the well-founded complaints against the national legal system. The former, given its solid theoretical foundation, is considered as a unique and universal tool (standard, template) for ensuring justice in social life. The law, based on its primarily practical focus, is perceived as a formalized consolidation of the right in specific legislative norms, the content of which must meet high “exemplary” standards of law. Failure to comply with the unified requirements of law not only makes the legal system vulnerable but also inevitably has a negative impact on the processes of establishing civil society and the rule of law, as well as on the positive self-realization of citizens. In addition, the limited format of legal existence de facto contributes to the existence of such negative phenomena as corruption, embezzlement, cronyism, nepotism, antisocial motivation of many domestic officials, poor quality and inefficient law-making and law enforcement processes. Moreover, both amidst the full-scale aggression of the Russian Federation and the post-war period, we should keep in mind external factors threatening our state in general and its legal system in particular. The main determinants of the vulnerability of the legal system of the currently existing Fourth Ukrainian Republic are the limited use of law and its key capabilities in the organization and functioning of the relevant system, as well as the set of adverse manifestations and trends characterizing the activities of the operating state apparatus of Ukraine. In order to eliminate the existing causes of the above risks and bring the domestic legal system out of the quasi-system parameters, it is necessary to implement a set of organizational and legal measures aimed at forming and introducing the entirely innovative paradigm of the new (fifth) Ukrainian Republic, the design of which will eliminate the current shortcomings of the present republican model and present effective legal safeguards against its possible deformation.

Key words: law, legal system, republic, rule of law, civil society, martial law, state apparatus.

Вступ. Соціальне буття для кожної держави виступає у ролі своєрідного базису, фундаменту, опираючись на який забезпечується функціонування та розвиток відповідного політичного утворення.

Ключовими елементами соціальної сфери є: політична, економічна, соціально-культурна, духовна та правова системи.

Право є наріжним, головним компонентом, котрий спонукає виникнення похідних від нього складових, сукупність яких утворює відповідну систему.

За радянським концептом право – це воля панівного класу зведена у закон. У часи так званої перебудови, на лекціях видатного вітчизняного правознавця

В.В. Копейчикова можна було почути вже зовсім інші думки про сутність права, а саме, що воно є найвищим поведінковим стандартом громадян або закон може помилятися, право – ні.

Достатньо оригінально сутність права викладена українськими фахівцями на початку 2000-х років. А саме, сутністю права є свобода людини, тобто притаманні людині властивості й форми життя, що відображають її прагнення до самовираження й самореалізації, але це не будь-яка свобода, а свобода певним чином визначена й забезпечена.

Тому право є свободою: взаємодії з іншими суб'єктами; в першу чергу, діянь, що знаходять своє зовнішнє втілення у вигляді дій чи бездіяльності; що поєднує в собі свободу суспільства та його членів; межі якої забезпечуються суспільством, а не окремою людиною; реалізація якої захищається юридичними засобами; не кожного окремого індивіда, а типових членів суспільства, тому межі свободи є рівними для кожного з однойменних суб'єктів [1, с. 39–40].

Більш класичне але не менш оригінальне визначення права можна зустріти у підручнику з держави і права датованому 2009 роком, зокрема право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою [2, с. 148].

У порівнянні з правом, визначення «правової системи» у сучасній науці теорії держави і права України має більш сталі ознаки. Так, у юридичній науці розрізняють вузьке і широке значення терміна «правова система». У вузькому значенні цей термін означає сукупність усіх правових явищ певної держави (правові норми, правові принципи,

правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності, правопорядок тощо), що перебувають у стані динамічної взаємодії, тобто йдеться про «національну правову систему». У широкому сенсі під правовою системою розуміють сукупність національних правових систем, що мають схожі юридичні ознаки, які дають підстави говорити про відносну єдність таких систем. У цьому сенсі в сучасній компаративістиці досить широко використовується термін «правова сім'я».

Поняття «правова сім'я» є теоретико-синтетичним утворенням. У реальному житті ми маємо справу не з сім'ями, а з національними правовими системами. Дослідження правових систем окремих країн формують широкий масив емпіричних даних, які дозволяють побачити особливості кожної держави. Однак накопичення інформації про правові явища різних країн вимагає її систематизації. Розглядаючи особливості історичного виникнення права в різних країнах, його побудову, юридичну практику та інші чинники, можна виявити закономірні зв'язки між різними правовими системами [3, с. 368–369].

Інший колектив авторів зазначаючи, що цінність використання категорії правової системи для юриспруденції полягає у можливості за її допомогою комплексно проаналізувати всю правову сферу життя суспільства, виявити найсуттєвіші закономірності, що складаються між її частинами та у стосунках з іншими суспільними явищами. У загальному вигляді правову систему можна визначити, як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами [2, с. 560].

Результати соціальної практики українського сьогодення, в умовах триваючої близько 2,5 років широкомасштабної військової агресії РФ, спричинюють критичне сприйняття функціонування більшості складових правової системи, які не завжди відповідають існуючим соціальним запитам.

Враховуючи, що дані завдання безпосередньо пов'язані організаційно-правовими характеристиками Четвертої української республіки, відповідні суспільні потреби не зважаючи на свою нагальність поки що фактично не досліджувались, тому існує необхідність початку їх розгляду, яка буде здійснена у межах цієї праці.

Науково-теоретичною основою для вивчення вад правової системи чинної республіки можуть слугувати праці відомих учених-правознавців насамперед представників таких фундаментальних галузей права як теорії держави і права, конституційного та адміністративного права.

Набутий з початку 90-х років минулого століття багаторічний досвід організації та функціонування теперішньої правової системи України, спонукає до її критичного аналізу та об'єктивного визначення її подальших перспектив, що допоможе сформулювати ґрунтовні висновки, спрямовані на усунення існуючих концептуальних помилок, тому визначення детермінантів вразливості правової системи сучасної української республіки є метою даної роботи.

На початку викладення основного матеріалу, слід відмітити, що як уже зазначалося, головним елементом правової системи є право, але це далеко не єдиний її структурний компонент. Усі елементи правової системи можуть бути згруповані у декілька підсистем, що складають її структуру. До структури правової системи входять: 1) інституціональна складова – сукупність усіх суб'єктів права (індивідуальних та колективних, державних та недержавних); 2) нормативна складова – сукупність принципів і норм права, які регулюють відносини між суб'єктами права, правила правотворчості, система визначення джерел права; 3) ідеологічна складова – сукупність поглядів на право та інші правові явища, що поділяються на правову психологію, правову ідеологію та правову

культуру (до цієї групи належить також система підготовки юристів); 4) функціональна складова – процес реалізації права та правозастосування, судова та інша юридична практика; 5) результативна складова – відображає результати дії права, ступінь його соціальної затребуваності та відповідності інтересам соціуму, стан правопорядку в суспільстві [2, с. 562].

Також, для формування більш повного уявлення про правову систему слід навести її основні риси:

1. Правова система є одним з різновидів соціальної системи, поряд та у взаємозв'язках з нею існують інші види соціальних систем: політична, економічна, релігійна тощо.

2. Правова система формується, як правило, у межах певної держави (в такому разі використовують назву «національна правова система»), але в деяких випадках правова система може виходити за межі держави і охоплювати соціальні системи різних країн (саме так виникли релігійні правові системи – мусульманська, канонічна, індуська, іудейська та міжнародно-правові системи, наприклад, європейське право).

3. Правові системи мають різний ступінь розвитку, який можна визначити за кількісними та якісними критеріями. До кількісних належить наявність розвинутої системи норм права та відповідних джерел, системи правозастосовних інститутів, системи правової освіти тощо, до якісних – ступінь соціальної затребуваності права, його реальна здатність врегулювати суспільні відносини.

4. Правова система формується під впливом об'єктивних історичних чинників (національних, релігійних, економічних та ін.), які є унікальними для кожного суспільства та зумовлюють різноманітність правових систем, водночас треба пам'ятати про існування також суб'єктивних чинників впливу на правову систему, насамперед правову політику держави, яка реалізується відповідно до суб'єктивних уявлень правлячих кіл.

5. Правова система складається з різноманітних елементів. Деякі з них характеризуються як статичні, деякі – як динамічні. Головним елементом будь-якої правової системи є право, навколо якого формуються всі інші елементи системи. Через це навіть визначають, що право існує, формується та функціонує у вигляді правової системи.

6. Правова система характеризується цілісністю. Це явище – не тільки сукупність певних елементів та їх рис. Унаслідок утворення нового цілісного явища у нього з'являються якісно нові риси, яких немає у складових елементів, наприклад, здатність забезпечувати правопорядок.

7. Правова система має відносно стійкий характер у часі. Риси, яких вона набуває в перебігу історичного процесу, формуються протягом тривалого часу, мають стійкий характер та не можуть бути змінені у стислий строк.

8. Правові системи зберігають свою сутність та основні риси навіть у разі зміни державних форм організації суспільства (розпад держави, втрата незалежності, об'єднання або роз'єднання), тобто демонструють правонаступність.

Зміст особливостей сучасної правової системи України потрібно визначати за таким важливим часовим критерієм як – до повномасштабної війни та під час неї.

Першу групу особливостей складають:

1) генетичний зв'язок з романо-германською правовою сім'єю, що обумовлює наявність таких традиційних для неї рис як провідна роль нормативно-правових актів у системі джерел права, загальний характер норм права, кодифікація основних галузей права, поділ права на публічне і приватне;

2) статус правової системи перехідного типу, який обумовлений її соціалістичним минулим і проголошеним курсом на повернення у сім'ю романо-германського права... після успішного завершення політико-правових реформ;

3) євроінтеграційний вектор розвитку, який свідчить про зближення національного права України з європейським правом;

4) імплантація європейських правових стандартів у правову систему України;

5) під впливом глобалізації відбуваються вагомі зміни у правовій системі та всіх її підсистемах, вони стосуються більшою чи меншою мірою всіх її елементів (статичних і динамічних) [4, с. 54–57].

В той же час, перелік особливостей правової системи України в умовах воєнного стану є наступний:

– право в умовах воєнного стану в Україні не змінює свого гуманістичного та людиноцентристського спрямування, проте, рельєфно наповнюється обмеженнями Міжнародного гуманітарного права, зовнішнім виразом яких є Женевські конвенції, які безпосереднього стосуються військовослужбовців Збройних сили України, інших сил безпеки і оборони, за межами яких вони мають легальне право знищувати комбатантів країни-агресорки росії;

– крім того слід підкреслити, що вся правова система публічного адміністрування має бути перебудована на військову тематику, щодо забезпечення Українського війська усім необхідним для Перемоги;

– правові установи судової гілки влади продовжують функціонувати у повному обсязі за виключенням обмежень, щодо здійснення судочинства виходячи з підстав забезпечення безпеки суддів, апарату суду та учасників судового процесу;

– Верховна Рада України продовжує працювати, зосереджуючи свою основну увагу на невідкладному законодавчому забезпеченню Перемоги;

– органи виконавчої влади перейшли на посилений варіант здійснення своїх функцій;

– головними адміністративними органами в Україні стали Президент України, як Верховний головнокомандувач, Рада національної безпеки і оборони України, Міністерство оборони України та військові адміністрації;

– щодо громадян України та суб'єктів господарювання почали застосовуватися певні законодавчі обмеження, які не суперечать Конституції України;

– правопорядок почав забезпечуватися у більш суворому правовому режимі комендантської години та інших обмежень воєнного стану;

– правова ідеологія набула рельєфного забарвлення протидії наративам руського миру;

– об'єктивно підсились тенденції поваги до цінностей та права Європейського Союзу та НАТО [5, с. 692].

У визначенні ефективності правової системи держави, велике значення відіграє показник рівня співвідношення між правом і законом (чим більше дія останнього корелюється з першим, тим менше ймовірність гальмування роботи згаданої системи).

Слід погодитися з думкою науковців, що відомі всім правникам вислови «верховенство права» і «верховенство закону» досить часто в юридичній літературі розглядають як ідентичні або схожі за змістом. Поняття «верховенство права» лексично близьке до одного з базових елементів позитивістської доктрини права у вигляді поняття «верховенство закону», що і призвело до отождолення цих понять.

В англійській мові вони навіть лунають однаково, для них використовують спільний концепт «rule of law», втім їх перекладають у різних значеннях. У перекладах окремих правничих документів застосовують різний контекст, а саме: «сила закону», «влада закону», «верховенство закону». Зазначимо, що українське поняття «закон» означає нормативний документ з найвищою юридичною силою, ухвалений в установленому порядку, недотримання якого передбачає негативні санкції з боку держави, тоді як англійське «law» одночасно має багато значень, зокрема як іменник: і закон, і право, і правнича професія,

і суд (судовий процес), та інші. Як дієслово «law» має два значення: 1) звертатися до суду; 2) нав'язувати свою волю. І навіть цим усі можливі значення англійського слова law не вичерпуються (Oxford English Dictionary). Українські законодавці закріпили юридичне визначення верховенства права в ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України: суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Проте найбільш змістовно поняття «верховенство права» розкрито в рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України. Пункт 4.1 рішення містить таке тлумачення: верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість є однією з основних засад права, вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину й покарання, цілях законодавця і засобах, обраних для їх досягнення [6, с. 95–97].

Однією з концептуальних причин цілком обгрунтованих претензій до вітчизняної правової системи було й залишається існування можливої невідповідності між такими поняттями як «право» і «закон». Перше, зважаючи на своє потужне теоретичне підґрунтя, розглядається як унікальний і універсальний інструментарій (стандарт, лекало) забезпечення справедливості у соціальному житті. Закон, виходячи зі своєї насамперед практичної спрямованості, сприймається як формалізоване закріплення права у конкретних законодавчих нормах, зміст яких має відповідати високому «взірцевим» стандартам права.

Нажаль в реальному житті не завжди можна спостерігати таку ідеалістичну картину, бо у обов'язкових до виконання правилах з яких складається законодавчі та інші нормативно-правові акти в окремих випадках можна зустріти випадки незначного або суттєвого відхилення від правових лекал. В умовах правової держави подібні помилки як правило визнаються та підлягають негайному і беззастережному усуненню. І навпаки, коли інститути правової держави залишаються слабкими і остаточно не сформованими, наведені відступи у законодавчій сфері від правових стандартів зустрічаються набагато частіше, а заходи щодо їх виправлення можуть перейти у довготривалій і скоріш малорезультативний процес.

Окрім помилок (навмисних чи ненавмисних) під час правотворчості, питома вага порушень правобуття також відбувається у процесі правореалізації, шляхом ігнорування виконання правових законодавчих приписів або затягування їх реалізації (передусім їх застосування відповідними репрезентантами влади).

За таких умов, утворюється комплекс причин, які не тільки реально загрожують правовій системі держави, а й суттєво гальмують її функціонування та розвиток, а значить негативно впливають на рівень життя громадян, оцінки стану суспільства та діяльності держави.

Потенціал права і правової системи за цих негативних обставин може використовуватися здебільшого вибірково, насамперед в інтересах правлячих владних кіл та інших представників «сильних світу цього» (насамперед олігархії). Серед значної частини вітчизняного чиновництва різних владних рівнів можна спостерігати спотворення першочергової мотивації їх діяльності, яка полягає не в служінні народу і державі, а у задоволенні власних (особистих і групових) передусім меркантильних інтересів, а також у відданості та лояльності керівництву навіть у разі порушення закону з його боку.

Недотримання високих стандартів права не тільки спричинює вразливість правової системи, воно невідмінно позначається на процесах становлення правової держави, зокрема на впровадженні та дії таких її засадничих принципів як: верховенство права; органічна єдність права і закону; непорушність прав і свобод і людини; правова рівність; правовий захист людини-громадянина; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Усічений формат правобуття, сприяючи вразливості правової системи, також негативно впливає на формування інститутів громадянського суспільства. Достатньою аргументацією даної тези, на мою думку може слугувати перелік основних ознак зазначеного суспільства так досі і не набутих у повній мірі в нашій країні, а саме: економічна незалежність громадян та наявність середнього класу; розвинута демократія ідеологічний плюралізм; рівноправність громадян у забезпеченні своїх прав і свобод; свобода слова і засобів масової інформації; високий рівень всебічного розвитку і позитивної самореалізації членів суспільства.

Неповне застосування правового потенціалу також позначається на вразливості елементів правової системи, зокрема її інституціональної, нормативної, ідеологічної, функціональної і результативної складових.

Враховуючи це, можна стверджувати, що правова система теперішньої української держави функціонує в обмежених параметрах, що характеризуються як незавершеністю її становлення так й переважно штучним обмеженням використання можливостей права як клю-

чового соціального інструментарію забезпечення справедливості у різноманітних суспільних відносинах, що потребують відповідної нормативно-правової регламентації. Тобто зараз в Україні на відміну від високорозвинутих держав, функціонує не повноцінна правова система, а квазі (ніби, можливо) відповідна система.

Ключовим детермінантом вразливості діючої української правової системи є не задіяння усіх правових стандартів щодо організації та функціонування елементів (складових) зазначеної системи. Подібний обмежений формат правобуття де факто сприяє існуванню та поширенню таких негативних явищ як корупція, казнокрадство, кумівство, непотизм, асоціальна мотивація роботи значної кількості вітчизняного чиновництва, неякісні та неефективні процеси правотворчості та правореалізації та ін., сукупність яких також визначають відповідні інституціональні та системні вразливості.

Зважаючи на такий невтішний стан речей, перед українським суспільством виникає нагальна потреба усунення існуючих перешкод для належного функціонування права, шляхом проведення затребуваних інституціональних, системних або навіть установчих реформ, за результатами яких в нашій державі запровадиться повноцінний формат правобуття.

Також, як в умовах повномасштабної агресії РФ, так й у поствоєнний період не слід забувати про зовнішні чинники загроз нашій державі взагалі та її правовій системі зокрема.

На підставі викладеного можна констатувати, що головними детермінантами вразливості правової система існуючої на даний час Четвертої української республіки є обмежене використання права та його ключових можливостей в організації та функціонуванні даної системи, а також сукупність тих негативних проявів та тенденцій, що характеризують діяльність теперішнього державно-владного апарату України.

Для того щоб усунути існуючі причини наведених ризиків та вивести роботу вітчизняної правової системи з параметрів квазісистеми, потрібно здійснити комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на формування та запровадження принципово нової парадигми нової (п'ятої) української республіки, у конструкції якої будуть ліквідовані наявні вади чинної республіканської моделі та запровадженні дієві правові запобіжники її можливої деформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул. Теорія держави і права. Навчальний посібник. Дн-ськ.: Вид-во Юр.акад. МВС України. Дн-ськ. 2002. 119 с.
2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 416 с.
4. Хаустова М.Г. особливості правової системи України. *Право і суспільство*. 2015. № 6(3). С. 51–57.
5. Христинченко Н.П., Бородін І.Л. Особливості правової системи України, як різновиду романо-германської правової сім'ї в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 690–693.
6. Василь Добіжа, Олександр Колесник. Співвідношення понять право і закон. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 4 (36). С. 94–106.